

ÁLVAREZ RUBIO, Amparo i altres (2000), *De l'ofici a la fàbrica. Una família industrial valenciana en el canvi de segle. «La Maquinista Valenciana»*, Universitat de València, València, 372 pàgs.

Aquest llibre fou editat amb motiu de l'exposició sobre la història de l'empresa controlada per la família Climent, La Maquinista Valenciana, dins del marc del V Congrés de l'Associació d'Història Contemporània a mitjan any 2000. Es una edició bilingüe catalana i castellana

Conté una presentació a càrrec de Juli Peretó Magraner, vicerector de Cultura de la Universitat de València, i una introducció a cura d'Amparo Alvarez Rubio i de Carmen García Moneris, coordinadores del treball. A continuació es presenten cinc capítols en l'elaboració dels quals participen les dues darreres autores esmentades i quatre col·laboradors més: Susana Climent Viguer, Mireia Ferrer Alvarez, Francisco Climent Carrau i Beatriz Ballester Rodríguez.

En la introducció es fa un breu recorregut per la historiografia valenciana sobre el segle XIX en el qual es destaca el paper del sector industrial dins de l'evolució econòmica del País Valencià en el segle XIX i el seu pes relatiu. S'analitzen també el significat de diferents empreses i empresaris dels diferents sectors industrials i l'origen de llurs capitals i els seus lligams amb el conjunt de l'economia valenciana, tot fent una menció especial a l'origen i evolució de l'empresa objecte d'estudi en el context del darrer quart del segle XIX i el primer del XX.

El primer dels cinc grans apartats de l'obra, amb el títol de «Xarxes familiars», signat per Susana Climent i Carmen García, està dedicat a una anàlisi més detallada de la història de l'empresa. L'estudi es remunta al període de la crisi de l'Antic Règim, en plena fase de recessió d'alguns sectors industrials i de conflictes socials i polítics. En aquest context s'analiza l'origen de les famílies Bellido, Cortés i Climent, l'evolució de diferents generacions seves, les relacions entre elles i el recorregut fet per un dels seus membres fins a conduir a la constitució de l'empresa estudiada. En aquestes diferents famílies conflüen les activitats artesanes, les mercantils i les vinculades a l'administració pública. La suma dels coneixements adquirits en diferents oficis artesans, de la formació tècnica d'alguns dels seus membres, dels lligams amb el comerç i amb l'administració pública, del desenvolupament d'activitats directives i gerencials i dels patrimonis immobiliaris acumulats defineix les respectives històries familiars, les relacions establertes entre elles i explica en bona part l'origen de l'empresa estudiada, fundada per Francisco Climent juntament amb Miquel Alcalà, primer dins la raó social Climent-Alcalà, l'any 1880, i, ja en solitari a partir de 1889, sota el nom de La Maquinista Valenciana. En aquest mateix apartat es presenta l'empresa com una de les més importants de València dedicades a la foneria de ferro i a les construccions mecàniques i es fa un seguiment dels familiars que van continuar controlant-la fins als anys cinquanta del segle xx.

El segon gran apartat, amb el títol de «La fàbrica a la ciutat», és obra de Mireia Ferrer. En aquest capítol se situa la construcció de les naus que han de donar aixopluc als tallers de la nova empresa constituïda per Francisco Climent en el context del creixement urbà de la ciutat de València en la segona meitat del segle xix. Els projectes d'eixampla i la reserva d'espais industrials i per a noves promocions d'habitatges havien esdevingut una necessitat de primer ordre. S'hi traslladaran antics tallers artesans des del nucli antic, per esdevenir fàbriques i empreses de nova constitució hi bastiran les seves fàbriques. Aquest apartat fa esment també de les millores en la salubritat dels nous edificis industrials amb relació als tallers del nucli antic i també dels nous estils arquitectònics i elements decoratius que s'hi incorporaren.

Un tercer apartat, obra d'Amparo Àlvarez, Mireia Ferrer i Carmen García, «Produir i mostrar» es dedica fonamentalment a destacar dos grans aspectes: alguns mecanismes de difusió dels productes i d'incorporació de noves tecnologies i el procés de diversificació i d'adaptació al mercat dels productes elaborats per l'empresa.

En el primer dels aspectes es fa referència al paper que van tenir les exposicions de productes, primer, i la publicitat, després, per a donar a conèixer allò que elaboraven les empreses que hi concorrien o que feien ús de la possibilitat d'incloure anuncis en diversos mitjans de premsa. S'aprofita aquest capítol per parlar d'algunes de les exposicions celebrades a la ciutat de València, tant d'abast regional com estatal i d'algunes de les exposicions internacionals a les quals va concórrer Francisco Climent a títol personal o en nom de l'empresa de la seva propietat, fet que li va permetre tenir un coneixement directe de les principals innovacions del moment en el terreny de les construccions mecàniques i desenvolupar vèries patents pròpies de fabricació de diverses màquines. En el segon aspecte es fa èmfasi en l'evolució del tipus de màquines que va construir l'empresa, primer molt lligades a la demanda agrícola regional, des de molins i premses a bombes d'extracció i d'elevació d'aigües, i també a la de la indústria de la fusta. La construcció de turbines i màquines de vapor, en un context de desenvolupament industrial, fou, però, una de les activitats dominants de l'empresa en els primers anys. Després vingué el salt cap al mercat estatal i l'internacional amb la construcció de màquines per a fàbriques de tabac espanyoles i estrangeres i d'aparells de senyalització marítima, aquests darrers vinculats a la demanda pública, dues de les especialitzacions dominants,

respectivament, a partir del final dels anys vuitanta del segle XIX i del final de la primera dècada del segle XX. En aquests mateixos anys es va produir material elèctric, lligat al desenvolupament de la nova energia, maquinària per a la indústria paperera i obres de fosa artística, sense deixar de fabricar altres productes de més llarga tradició en l'empresa. S'assenyala al final d'aquest apartat la dècada dels anys vint del segle XX com la de més puixança de l'empresa.

El quart capítol, titulat «El rei casa», és obra de Francisco Climent. S'hi tracta la construcció del monument a Jaume I, erigit a València a començament de 1891, en la foneria de La Maquinista Valenciana i de les complicades tasques dutes a terme per a la seva instal·lació definitiva. Es contextualitza la realització d'aquesta obra enmig dels conflictes socials que patia la ciutat en aquells anys i es fa referència a la polèmica política que va ocasionar la tria d'un escultor català per al projecte escultòric.

El cinquè i últim capítol, obra d'Amparo Álvarez i Beatriz Ballester, porta el títol de «El patró i els obrers». Els seus continguts bàsics se centren en la constitució de l'empresa i les seves clàusules principals, la seva evolució econòmica, tot tractant especialment de les dificultats que va patir des del final del segle XIX fins al 1915, l'evolució de la plantilla laboral, aspectes relatius a jornada laboral i salaris. En el mateix capítol es fa una referència a l'estructura industrial del sector del metall i a la introducció de noves relacions laborals en el pas del taller artesà a la fàbrica, al mateix temps que es dona una visió panoràmica de l'evolució de les organitzacions obreres a la València d'aquells anys.

El llibre, en el seu conjunt, té alguns aspectes positius remarcables. Entre ells hem de fer esment dels següents:

L'anàlisi de l'evolució de la historiografia valenciana sobre el segle XIX i primer terç del segle XX, tot destacant especialment els autors que defensen el paper que va tenir el desenvolupament industrial en l'economia valenciana. Jordi Nadal, en l'índex que va elaborar per mesurar els nivells d'industrialització de les regions espanyoles, situava a l'any 1900 el País Valencià entre les que es podien considerar dignes de ser qualificades com a regions industrials.

Cal destacar també l'anàlisi que es fa dels orígens de la burgesia industrial valenciana des de les activitats artesanes i el capital mercantil, passant per la presència de tècnics i directius emprenedors. Es posa de relleu la pràctica de la inversió del patrimoni particular, el recurs al crèdit hipotecari i la reinversió de beneficis com les vies principals per a la constitució i expansió de diferents empreses. Uns orígens i procediments força semblants als que podem trobar en altres regions espanyoles com Catalunya, en la qual fou també fonamental el paper d'artesans i comerciants per impulsar el procés industrialitzador, mentre que la presència directa del capital d'origen agrari era escassa.

Hem de destacar també l'esforç per analitzar les xarxes familiars i les seves relacions dins del procés industrialitzador, tot fet evident la confluència de diferents orígens en la formació del capital i de la nova classe empresarial.

Quant a l'estudi de l'empresa cal valorar l'anàlisi del procés de diversificació de la producció i la seva adaptació al mercat en funció de les demandes dominants, canviant al llarg dels anys, alhora que s'exposa l'expansió concèntrica d'aquest mercat des de la regió cap al mercat estatal i estranger.

Caldria valorar també l'anàlisi de les relacions laborals dins de l'empresa, en les quals el paternalisme patronal i la relació directa amb els obrers com a model dominant es trenca en moments de crisi i de conflicte. Un tipus de relacions que s'ajusta al d'altres centres fabrils amb predomini de la petita i mitjana empresa familiar, amb una presència

constant dels empresaris en els tallers, alguns dels quals en molts casos fins i tot residien en un habitatge que formava part del mateix complex fabril.

El llibre, no obstant aquests aspectes reeixits, peca també d'alguns defectes importants.

D'una banda, en l'ordenació dels continguts i dels diferents capítols hi manca un major ordre i coherència. Es parla en tres capítols principals de la història de l'empresa de tres aspectes dominants: l'origen dels fundadors, la producció i les relacions laborals; però en tots ells es repeteixen coses ja dites i, quan s'introdueixen elements de context econòmic més general, en uns casos són regionals i en altres només locals. Els dos capítols referits a la construcció de l'edifici de l'empresa en el context de l'expansió urbana de València i a la construcció de l'estàtua de Jaume I queden una mica desconnectats de la resta del treball i semblen introduïts per força o per compromís.

D'altra banda, tot i que un dels subtítols del llibre és «Una família industrial valenciana», si es volia fer, a més, història de l'empresa, calia aportar més elements. Desconec si es podia disposar de documentació sobre la comptabilitat de l'empresa, però si n'hi ha, no es mostren ni els resultats econòmics de la societat, ni la procedència de les primeres matèries, ni la distribució de productes i llurs mercats principals, ni els sistemes de venda i el seu finançament, ni la part de beneficis que es destinava a la reinversió, etc. Fer una història de l'empresa sense aquests elements queda coix, de la mateixa manera que no es pot analitzar l'evolució de les condicions laborals dels obrers si no es disposa ni tan sols d'una sèrie de salaris mínimament llarga.

Crec que la manca d'aquests elements essencials ha conduït a omplir molts capítols amb aspectes més generals com ara les exposicions regionals de productes o l'evolució de les organitzacions obreres, per citar només alguns exemples.

La part fonamental del llibre queda reduïda a la història de les famílies, la relació entre les quals dóna lloc a la constitució de La Maquinista Valenciana i les vinculacions familiars dels continuadors de la mateixa empresa. Però això, més algunes aportacions relatives a producció, mercats, salaris, capitalització, etc., tots ells amb dades molt puntuals, no són suficients.

Molts d'aquests aspectes queden més ben reflectits en el context general de l'economia de la ciutat de València que en el particular de l'empresa estudiada.

Globalment, crec que calia organitzar els continguts d'una altra manera tot passant de la historiografia i de les característiques generals de l'economia valenciana a la història empresarial en particular, aportar més elements per a l'estudi en ambdós casos i col·locar com a annexos o notes documentals els capítols més secundaris i desconnectats dels continguts principals.

Sóc conscient que l'obra és un catàleg per a una exposició i, per tant, sotmès a unes regles de joc predeterminades que en poden haver condicionat els continguts o l'ordenació, però tot i això es presenta la història d'una empresa important amb aportacions una mica limitades. Per exemple, de la seva homònima catalana La Maquinista, Terrestre y Marítima en podem disposar de més i millor informació. De tota manera l'obra, en el seu conjunt, ens aporta un coneixement interessant dels orígens de la burgesia industrial valenciana, l'aspecte en el qual més s'insisteix al llarg de l'obra.

ESTEVE DEU BAIGUAL